

- Van der Sijs 1997 – Nicoline van der Sijs: 'Mogelijkheden en onmogelijkheden van de cd-rom: een praktijkvoorbeeld'. In: *Trefwoord* 11 (1997), p. 25-29.
- Van der Sijs 1999 – Nicoline van der Sijs: 'De waarde van het Elektronische WNT (EWNT) voor etymologisch onderzoek'. In: *Nederlandse taalkunde* 4 (1999), p. 76-91.
- Tempelaars 1998 – Rob Tempelaars: 'Wat u altijd al had moeten weten over de cd-rom van het WNT, maar...'. In: *Trefwoord* 12 (1998), p. 9-19.
- Tempelaars 2000 – Rob Tempelaars: 'De voornaamste verschillen tussen de oude en de nieuwe cd-rom van het WNT'. In: *Trefwoord* februari 2000.
- Vanden Eynde 2000 – Christof Vanden Eynde: '800 jaar Nederlands op twee schijfjes. Het 'WNT' op cd-rom en de cd-rom Middelnederlands'. <http://users.pandora.be/christof.vandeneynde/overtaal.html>.

Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten / door J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen. – Dl. 1, 1998. Gent : Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde ; 46 cm. - (Bouwstenen op het gebied van de Nederlandse naamkunde, dialectologie en filologie, ISSN 1374-2094)
ISBN 90-72474-22-8 Prijs: € 123,-

In de Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (*FAND*), waarvan het eerste deel – over de klinkers die in het Westgermaans kort waren – hier besproken wordt, culmineert de Nederlandse en Vlaamse fonologische dialectgeografie van de twintigste eeuw.¹ Het deel presenteert het fonologische materiaal dat verkregen is in het grootscheepse project Goeman-Taeldeman (GTP, dat beschreven is in Goeman en Taeldeman 1996). Dit materiaal is op een groot aantal helder gekleurde en overzichtelijke (en met behulp van de computer samengestelde) symboolkaarten gedrukt en voorzien van beknopt maar duidelijk en deskundig commentaar door enkele vooraanstaande beoefenaars van het vakgebied.

De *FAND* zal uiteindelijk uit drie delen bestaan. Deel 2 zal de lange klinkers uit het Westgermaans behandelen en deel 3 de medeklinkers (beide delen waren nog niet verschenen op het moment dat deze bespreking geschreven werd). De delen bestaan uit stevige mappen met grote (A3) losbladige kaarten. Vooraan in het eerste deel staat een 'voorlopige algemene inleiding' tot de hele reeks, die vervangen zal worden door een definitieve tekst bij het verschijnen van deel 3. Na deze inleiding volgen een 'voorbericht tot de eerste aflevering', een legenda van gebruikte tekens en kleuren, een kaart met Kloeke-codes van de opneemplaatsen, een kaart met 'natuurlijke streken' in het Nederlandse taalgebied, een kaartenindex, een bibliografie, de 127 kaarten met commentaar die de kern van deze publicatie vormen, een alfabetisch register op de in het commentaar genoemde woorden en een inhoudstafel. Er is voor gekozen om voor elke klinkervariant op alle kaarten hetzelfde symbool te gebruiken, en verder om gelijkkluidende klinkers zoveel mogelijk door gelijkvormige of gelijkkleurige symbolen weer te geven.

Een dialectgeograaf in het midden van de twintigste eeuw kon van een atlas als deze alleen dromen. Een grote hoeveelheid werkracht, doorzettingsvermogen, vakkennis en moderne techniek hebben hem nu mogelijk gemaakt. De liefhebber kijkt uit naar de volgende delen, die hopelijk snel zullen komen.

Tegelijkertijd is het verschijnen van de *FAND* een aanleiding om na te denken over hoe een taalkundige atlas er in de eenentwintigste eeuw en vanuit een synchroon perspectief er uit zou zien; hoe we nu een ideale atlas zouden maken. Ik denk dat de *FAND* slechts in weinig opzichten op zo'n atlas lijkt. Zowel inhoudelijk als wat de presentatie betreft zouden er in een geheel nieuwe, ideale atlas enkele zaken worden vernieuwd. Inhoudelijk zou de atlas nauwer aansluiten op inzichten in de synchrone fonologie (ik vind het bijvoorbeeld opvallend dat een standaardreferentie over de Nederlandse fonologie als Booij 1995 in de bibliografie helemaal niet voorkomt). Wat de presentatie betreft zou er veel meer gebruik gemaakt worden van technologische middelen die enkele jaren geleden, toen begonnen werd met de productie van dit grote werk, nog niet beschikbaar waren: de gegevens zouden gepresenteerd worden op een beeldscherm in plaats van op papier. Ik ga in deze bespreking vooral in op deze aspecten voor

zover ze betrekking hebben op de synchrone theoretische fonologie van de dialectvariatie; enkele andere aspecten zijn belicht in de bespreking van Schouten (1999).

Goeman en Taeldeman (1996: 39-40) beschrijven hoe in 1978 een commissie van dialectologen een lijst opstelden van 'onderzoeksvragen [waarmee] de dialectoloog in de komende decennia geconfronteerd zal worden'. Zij noemen als voorbeelden de volgende vragen uit de 'systeemlinguïstiek en taaltypologie' (ik nummer de vragen om er gemakkelijker naar te kunnen verwijzen):

1. In welke mate zijn klanksystemen harmonisch/economisch georganiseerd? (N.B. al een oude onderzoeksvraag uit de bloeitijd van het Praagse structuralisme)
2. Hoe courant komen bepaalde types van klanktegenstellingen voor (b.v. bij vocalen: [voor] ' [achter] en bij voorvocalen: [+gespreid] ' [+gerond])
3. Zijn er al dan niet recurrente patronen van allofonisering?
4. Van welke aard zijn de condities op morfeemvariatie?
5. Is er een correlatie tussen de stabiliteitsgraad van een segment en z'n lexicale bezetting?
6. Welke (types van) morfeemstructuurcondities (evt. syllabificatieregels) kunnen voor de Ndl. dialecten variëren? Binnen welke speelruimte kan er zich hier variatie voordoen?
7. Wat leren ons de Ndl. dialecten m.b.t. allerlei theorieën/hypotheses over regelordening en/of regeltypologie?
8. Welke elementen kunnen/moeten er deel uitmaken van een typologie van (mor)fonologische regels, enz.

Dit zijn meer dan twintig jaar na 1978 nog steeds legitieme vragen die we aan het dialectmateriaal zouden willen stellen. Helaas lijkt het mij voor alle vragen heel lastig, en voor sommige vragen zelfs onmogelijk, een antwoord te vinden met behulp van de *FAND*. Dat hangt onder andere samen met de vrij sterke nadruk die in de presentatie van de *FAND* uiteindelijk gelegd wordt op het diachrone perspectief, maar ook met de manier van presenteren – op papier. Het lijkt me instructief om de atlas kort te bezien in het licht van de acht genoemde vragen.

De vragen 1, 2 en 5 hebben betrekking op de aard en structuur van foneeminventarissen. Dat is inderdaad een kwestie die in de Praagse School al in het centrum van de aandacht staat, maar die recent bijvoorbeeld weer nieuw leven is ingeblazen door Flemming (1995), in het kader van de optimaliteitstheorie. Het is een belangrijke fonologische vraag welke klinkerkleuren in alle varianten van het Nederlands voorkomen, en welke alleen in een deel daarvan, en ook of er afhankelijkheidsrelaties bestaan volgens het schema 'als een dialect klinker x heeft, heeft het ook klinker y'. Het is alleen heel moeilijk om dit soort generalisaties te toetsen aan de hand van kaarten die ieder voor zich alleen de huidige realisaties van Westgermaanse klinkers bevatten. Om de klinkerinventaris op een bepaalde opneemplaats te reconstrueren, moet de onderzoeker alle kaarten uit Deel 1 en Deel 2 bestuderen. Dat is zelfs nodig als hij zich beperkt tot bijvoorbeeld alleen de korte klinkers, omdat oorspronkelijke lange klinkers natuurlijk in een bepaald dialect best in sommige omstandigheden verkort kunnen zijn geraakt. Synchroon korte klinkers kunnen dus best in deel 2 staan, zoals we in deel 1 ook al regelmatig synchroon lange klinkers tegenkomen.

Wat ontbreekt, is de mogelijkheid om de 'diepte' in te gaan, om als onderzoeker bepaalde meetpunten te nemen en deze voor een groter aantal parameters tegelijk te bekijken. Nu is zoiets op papier natuurlijk ook nauwelijks te doen; hooguit zou men een classificatie van klinkerinventarissen kunnen maken, dan iedere inventaris voor zich een passend symbool geven en deze intekenen op een aparte symboolkaart. Het zal duidelijk zijn dat dit nauwelijks een serieuze mogelijkheid is.

Met het materiaal uit het GTP is deze vraag echter wel degelijk te beantwoorden. Dat materiaal zit in een database die op een oneindig aantal manieren bevraagd kan worden. Als die database voorzien zou worden van een goed interfaceprogramma, zou de onderzoeker niet hoeven volstaan met de 'horizontale doorsneden' (een parameter op alle opneemplaatsen) maar deze naar believen ook meer de diepte (meerdere parameters, op misschien minder opneemplaatsen) in kunnen uitsnijden.

De manier waarop vraag 3 (naar 'recurrente allofonisering') zou kunnen worden beant-

woord aan de hand van het *FAND*-materiaal, wordt geïllustreerd door Taeldeman en Verleyen (1999). Deze auteurs tonen onder andere aan dat Weijns generalisatie in (1) (hier weergegeven in de terminologie van Taeldeman en Verleyen) door het *FAND*-materiaal bevestigd wordt in ieder geval waar het gaat om de lange lage achterklinker (voortgekomen uit de Westgermaanse $\hat{a}$ of $\tilde{a}$):

Als vocalen geallofoniseerd zijn volgens de articulatieplaats van het volgconsonantisme, dan verloopt de verdeling bijna altijd volgens de tegenstelling [+coronaal] vs. [-coronaal].

Nauwkeurige bestudering van het materiaal zorgt ervoor dat Taeldeman en Verleyen (1999:230) uiteindelijk de nieuwe aanvullende generalisatie kunnen opstellen dat ‘velaire monoftongen zich gemakkelijk ontwikkelen tot centrerende diftongen vóór een coronale consonant’.

De kaarten die de basis zullen vormen voor deze observatie zullen ongetwijfeld gepubliceerd worden in deel 2 van de *FAND*. Dat deze generalisatie daar waarschijnlijk vrij gemakkelijk kan worden gecontroleerd, komt doordat men in de *FAND* zich sterk op het volgconsonantisme concentreert. Er worden in deel 1 bijvoorbeeld verschillende kaarten gegeven voor *zand*, *gans*, *lamp* en *plank* vanwege de verschillende invloed die nasalen met verschillende plaatsen op de klinker kunnen hebben (gehad). Nu leert een blik op de dialectologische en de fonologische literatuur inderdaad dat consonanten die onmiddellijk volgen op een klinker een veel grotere invloed plegen te hebben dan bijvoorbeeld onmiddellijk aan de klinker voorafgaan. Het is echter een fonologische vraag *waarom* dat zo zou zijn en om dat te onderzoeken zouden we willen weten of het inderdaad in alle gevallen waar is. Daarvoor zouden we een blik kunnen werpen in het GTP-materiaal om te zien of er echt geen enkele systematische invloed is van voorafgaande consonanten, maar de gedrukte *FAND* is voor dit doel ongeschikt. Het probleem is volgens mij dat kaarten per definitie alleen een illustratie kunnen zijn bij een bepaalde stelling. De samenstellers van de atlas hebben zich bepaalde vragen gesteld over het materiaal en de antwoorden op die vragen vinden we in de gedrukte atlas. Voor de beantwoording van talloze andere vragen zouden we eerder rechtstreekse toegang tot het materiaal willen hebben.

De vragen 4 en 6 uit het artikel van Goeman en Taeldeman hebben betrekking op de vorm van morfemen. In welke volgorde vinden we klinkers en medeklinkers in een morfeem? Wat zijn de beperkingen op lettergreepstructuur en syllabificatie binnen morfemen? Ook dat zijn interessante en belangrijke vragen vanuit het perspectief van de fonologische theorie, maar met behulp van het eerste deel van de *FAND* kunnen we ze niet beantwoorden. Nu ligt het misschien ook in de rede te veronderstellen dat dit onderwerp met name aan de orde zou komen in het derde deel – over consonanten. Daarvoor zou het derde deel dan echter wel iets anders gestructureerd moeten worden dan het eerste. De invalshoek van de in dit deel getekende kaarten is uiteindelijk steeds een diachrone: ingetekend worden de moderne realisaties van Westgermaanse klinkers.

Als deze methode ook in het derde deel wordt aangehouden, kunnen we misschien wel een kaart krijgen over r-metathesis in *gras*; maar daarmee weten we dan nog niet of Cr-clusters in dialecten met *gers* helemaal zijn uitgesloten of wellicht uit een andere bron toch nog kunnen voortkomen. Om dat te weten te komen, zouden we op basis van het GTP kaarten kunnen tekenen over het al dan niet voorkomen van verschillende soorten medeklinkerclusters in verschillende posities in het woord (aan het begin, in het midden, aan het eind). Daarvoor zou dan echter de woordgebaseerde manier van presenteren verlaten moeten worden en het ligt niet erg voor de hand dat dit gaat gebeuren. Een dergelijk probleem kan overigens nu al worden geconstateerd, als we de kaart voor de klinker voor *gras* bekijken (kaart 20). In de legenda bij deze kaart wordt wel verschil gemaakt tussen [a] met metathesis en [a] zonder metathesis, maar aan deze realisaties wordt hetzelfde symbool toegewezen, zij het met een (met het blote oog nauwelijks waarneembaar) tintverschil, zodat in de kaart over de verspreiding van dit verschil weinig valt af te lezen. Bovendien vinden we in de legenda ook dat van bijna alle klinker-kleuren een lange en een korte variant bestaan. De vraag is hoe dit zich verhoudt tot de kwaliteit van de [r]: is het bijvoorbeeld zo dat de [a] langer wordt naarmate de [r] minder krachtig gearticuleerd wordt?

De laatste van de door Goeman en Taeldeman (1996) aangedragen vragen, 7 en 8, hebben betrekking op de aard van fonologische regels, of, om het in iets modernere termen te zeggen, van fonologische processen. Ook voor de beantwoording van deze vragen is de *FAND* in zijn huidige vorm helaas niet bijzonder geschikt omdat alle beschikbare kaarten enkel en alleen over monomorfemische vormen gaan. Over de aard en productiviteit van fonologische processen valt hieruit uit de aard der zaak weinig af te leiden. Op dit punt zouden we echter onze hoop kunnen vestigen op de Morfologische Atlas van de Nederlandse Projecten (de *MAND*), het zusterproject dat op hetzelfde materiaal gebaseerd zal zijn.

Voor veel fonologische vragen, bijvoorbeeld voor de door de Commissie Fonologie/Morfologie ter voorbereiding op het GTP in 1978 geformuleerde en door Goeman en Taeldeman (1996) opgetekende vragen, is waarschijnlijk wel een antwoord te vinden in de database met materiaal van het GTP, maar de *FAND* biedt hier niet echt een bruikbaar venster op. De vermoedelijke reden hiervoor is hierboven al enkele malen aangehaald: de samenstellers hebben de focus sterk gelegd bij de diachrone ontwikkeling. Synchrone vragen zijn daardoor nogal op de achtergrond geraakt.

Een algemeen probleem met gedrukte taalatlanten is dat ze alleen antwoord geven op door de samenstellers zelf gestelde vragen. De enorme rijkdom aan materiaal wordt op een per definitie willekeurige manier in plakjes gesneden; gebruikers van het werk moeten het met deze plakjes stellen. In de twintigste eeuw was er weinig aan dit probleem te doen, behalve proberen de kaarten op basis van zo goed mogelijke aannames en een zo breed mogelijk inzicht in de literatuur samen te stellen. Deze recensent acht zich niet bevoegd een oordeel uit te spreken over de kwaliteit van de diachroon taalkundige analyses die met kaarten en commentaar geleverd wordt, behalve dat de namen van de samenstellers alleen al voldoende garantie bieden voor kwaliteit. In de eenentwintigste eeuw zullen dit soort beperkingen volgens mij niet meer nodig zijn: als het databasemateriaal met een goede interface wordt aangeboden kan de onderzoeker zijn eigen doorsnede van het materiaal maken.

Ik heb me in deze bespreking beperkt tot de theoretische fonologie, maar in een dergelijke ideale atlas zouden ook onderzoekers met heel andere interesses iets van hun gading kunnen vinden. Taeldeman en Verleyen (1999: 222) merken bijvoorbeeld op dat een van de grote verschillen tussen het materiaal uit de Reeks Nederlandse Dialectatlanten (*RND* 1925-1982) en dat van de *FAND* is dat de isoglossen in de laatste veel minder scherp te trekken zijn dan in de eerste:

in plaats daarvan zien we meestal overgangsgebieden, waarbij de overgang van een relatief homogeen gebied A met vorm x naar een tamelijk homogeen gebied B met vorm y zich geleidelijk(er) voltrekt via een (grens)gebied, waar x en y veeleer als *sociale* dan als geografische varianten *naast* elkaar functioneren. Zulke menggebieden zijn paradijsjes voor socio-dialectologisch onderzoek-in-de-diepte [...]

Een elektronische versie van de atlas zou het mogelijk maken de resultaten van dergelijk onderzoek ook rechtstreeks aan de database te haken.

Ik wil er, tot slot, nogmaals de nadruk op leggen dat naar mijn indruk de *FAND* een uitstekend product is. Ik acht mij niet bevoegd in detail op diachrone kwesties in te gaan, maar juist wel om op te merken dat de *FAND* in zijn huidige opzet een uitstekende ingang is voor de geïnteresseerde fonoloog in de dialectologische literatuur over tal van kwesties. De commentaren zijn synthetiserend van aard en geven een uitstekende toegang tot de relevante literatuur. Wie iets wil weten over de ontwikkeling van willekeurig welke klinker of medeklinker in het Nederlandse taalgebied, kan uitstekend bij de *FAND* terecht.

De taalwerkelijkheid is meerdimensionaal en veelvormig. Traditionele, gedrukte dialectatlanten slaan die werkelijkheid op een tamelijk arbitraire manier plat. De *FAND* is waarschijnlijk het beste wat in het Nederlandse taalgebied op dit vlak ooit gepresteerd is, het eerste complete naslagwerk waarin alle relevante literatuur en zeer veel bekende en nieuwe feiten op een overzichtelijke manier zijn samengebracht. Maar we zijn nog lang niet klaar.

Marc van Oostendorp

NOOT

Voor commentaar ben ik dank verschuldigd aan Sjeff Barbiers, Ton Goeman en Piet van Reenen.

BIBLIOGRAFIE

- Flemming 1995 – Edward Flemming: *Auditory Representations in Phonology*. Proefschrift, UCLA, 1995.
- Goeman en Taeldeman 1996 – Ton Goeman en Johan Taeldeman: 'Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlas-projecten'. In: *Taal en Tongval* 48 (1996), p. 38-59.
- RND 1925-1982 – *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Uitgegeven door E. Blancquaert en W. Péé. Antwerpen, 1925-1982.
- Schouten 1999 – Bert Schouten: Bespreking van *FAND* 1 in: *Nederlandse Taalkunde* 4 (1999), p. 378-381.
- Taeldeman en Verleyen 1999 – Johan Taeldeman en Geert Verleyen: 'De *FAND*: Een kind van zijn tijd'. In: *Taal en Tongval* 51 (1999), p. 217-240.

Woordenboek van de Brabantse Dialecten, opgezet door prof. dr. A. Weijnen, voortgezet door prof. dr. R. van Hout en prof. dr. W. van Langendonck. Deel III, Inleiding. Klankgeografie van de Brabantse Dialecten / door Lic. R. Belemans en dr. J. Goossens. Van Gorcum, Assen 2000. 232 blz. ISBN 90-232-3514-2. Prijs ingenaaid f75,-

Dit is de eerste zeer verzorgde aflevering van deel III van het *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel I, verschenen tussen 1967 en 1990, behandelt de landbouwwoordenschat, deel II, verschenen tussen 1979 en 1996, de overige beroepsgebonden woordenschat. Deel III zal de algemene woordenschat bevatten, de mens als individu, het huiselijk leven, het gemeenschapseven, de wereld om de mens en een aantal gesloten woordcategorieën.

Het *WBD* is in meer dan één opzicht een bijzonder woordenboek. Het is in tegenstelling tot bijna alle andere dialectwoordenboeken niet alfabetisch maar systematisch geordend, dat wil zeggen de lemmata zijn geordend naar de betekenissen en gebruiksmogelijkheden. Zo zijn ook twee andere woordenboeken, te weten het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* en het *woordenboek van de Vlaamse Dialecten* opgezet. Samen beschrijven ze een groot deel van het zuidelijke Nederlandse taalgebied. De gedachte van een systematische ordening is al tamelijk oud. Stelling XIV behorende bij Ant. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* van 1937 luidt: 'De tot heden gevolgde wijze van uitgave der Ned. dialectwoordenboeken en -boekjes is hoogst onpraktisch. In plaats van alfabetisch moet het materiaal naar levensgebieden en volgens de begrippen of woordinhouden gerangschikt worden.'

Het boek is als volgt ingedeeld. Het begint met een Inleiding bij deel III van het *WBD*. Deze inleiding vervangt de 'Voorlopige Inleiding op het Woordenboek van de Brabantse Dialecten' van de hand van dr. A. Weijnen en dr. Jan van Bakel. Ze bestaat uit een aantal onderdelen, namelijk De geschiedenis van het *WBD*, Wijze van bewerking van het materiaal, De bronnen, De spelling, Het bewerkte gebied, De gebiedsindeling en als bijlage een lijst van de *WBD*-plaatsen met grondkaart. Het tweede deel vormt het hoofdgedeelte van deze aflevering en geeft een klankgeografie van de Brabantse dialecten. Ik kom kort terug op de verschillende onderdelen.

De 'inleiding en klankgeografie' is een algemene inleiding en een fonologische basis voor het hele woordenboek. In de klankgeografie worden de klankwettige fonologische ontwikkelingen binnen het Brabantse dialectgebied en hun geografische verspreiding beschreven. Deze aflevering wordt op de publicatiesubsidie van NWO na volledig met Belgische subsidie gemaakt (de provinciebesturen van Antwerpen en Vlaams-Brabant).

Toen Weijnen in 1958 hoogleraar werd in Nijmegen kon hij beginnen met de realisering van een oud plan, een woordenboek van de Brabantse dialecten. Later komt het woordenboek van de Limburgse dialecten en in samenwerking met het woordenboek van de Vlaamse dialecten zijn de bestanden gedigitaliseerd, waardoor ze automatisch verwerkt kunnen worden. Het *WBD* is in feite een historisch woordenboek. Het beschrijft een woordenschat die aan het verdwijnen is of al is verdwenen. Omdat de redactie met het deel over de algemene woordenschat een groter publiek van geïnteresseerde leken wil bereiken, wordt de fonetische docu-